

Гуменюк Т. І.,
доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ПВНЗ «Університет Короля Данила»

СУЧАСНІ ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

MODERN COMPARATIVE LEGAL RESEARCH: BASIC CRITERIA OF MODERNIZATION

Стаття присвячена висвітленню особливостей сучасного етапу розвитку порівняльно-правових досліджень, з'ясуванню результатів порівняльно-правових досліджень щодо елементів правової системи. Автором обґрунтовано внесок критичних правових досліджень у розвиток порівняльного права. Разом із тим, на думку автора, трансформація сучасної моделі порівняльно-правових досліджень в Україні має такі тенденції: порівняльно-правовий аналіз права України з правом країн Європейського Союзу на загальному, галузевому та інституційному рівнях; спрямованість за результатами порівняльно-правових досліджень на модернізацію правової системи України; дослідження взаємозв'язку порівнюваних правових систем із правосвідомістю населення та реальними правовідносинами і потребами правового регулювання.

Ключові слова: *порівняльне правознавство, юридична компаративістика, правова система, порівняльно-правові дослідження, європейська інтеграція, праворозуміння, критичні правові дослідження.*

Стаття посвящена рассмотрению особенностей современного этапа развития сравнительно-правовых исследований, выяснению результатов сравнительно-правовых исследований относительно элементов правовой системы. Автором обосновано вклад критических правовых исследований в развитие сравнительного права. Вместе с тем, по мнению автора, трансформация современной модели сравнительно-правовых исследований в Украине имеет следующие тенденции: сравнительно-правовой анализ права Украины с правом стран Европейского Союза на общем, отраслевом и институциональном уровнях; направленность по результатам сравнительно-правовых исследований на модернизацию правовой системы Украины; исследования взаимосвязи сравниваемых правовых систем с правосознанием населения и реальными правоотношениями и потребностями правового регулирования.

Ключевые слова: *сравнительное правоведение, юридическая компаративистика, правовая система, сравнительно-правовые исследования, европейская интеграция, правопонимание, критические правовые исследования.*

The article is to highlight contemporary stage of comparative legal research development as well as define elements of the legal system according to the findings of comparative legal research. The author proved contribution of critical legal research into development of comparative law. At the same time in the author's opinion the modern model transformation of comparative legal research in Ukraine has the followings tendencies: comparative legal analysis of the Ukrainian law with the law of the European Union countries on general, specific and institutional levels; orientation to modernization of the legal system of Ukraine according to the results of comparative legal research; analysis of interrelation of the compared legal systems with legal consciousness of the population and actual legal relationships and requirements of legal regulation.

Key words: *comparative law, legal comparative study, legal system, comparative legal research, European integration, law awareness, critical legal research.*

Виникнення порівняльно-правових досліджень як цілеспрямованої діяльності вчених-юристів зумовлювалося утвердженням цих теоретичних засад, банкрутством метафізичних засад правознавства та основних універсалістських правових доктрин, становленням національно-державних правопорядків у Європі, а також впливом розвитку порівняльного знання в межах інших наук. Протягом другої половини XVIII – першої третини XIX ст. сформувався плюралізм організації порівняльного знання як основи загального вчення про право, а також комплексу компаративістських наукових і навчальних дисциплін – порівняльного правознавства, порівняльної історії права, галузевих порівняльно-правових дисциплін. Для них були характерні єдині теоретичні засади здобуття, узагальнення і застосування порівняльно-правового знання. Принципові підходи до останнього в працях науковців були не лише сумісними, а й взаємодоповнюваними, виступали як різні боки одного явища [1, с. 30].

Водночас у середині 90-х рр. в Україні факторами інтенсифікації порівняльно-правових досліджень і викладання порівняльно-правових дисциплін стали нові потреби й сфери юридичної практики, пов'язані з активним державним будівництвом й істотною трансформацією правової системи, взаємодією національного й міжнародного права, вступом до Ради Європи, ОБСЄ, СОТ і державною політикою в сфері адаптації права України до права ЄС. Порівняльне правознавство здатне не лише поглибити теоретичні знання про право, зарубіжні національні правові системи, а й створити умови для мирного співробітництва держав із різним суспільним ладом, сприяти зменшенню напруженості міжнародних відносин. При цьому вчений, згідно з радянськими ідеологічними настановами, наголошував на тому, що порівняльне правознавство не має розглядатися як інструмент зближення правових систем соціалістичних і капіталістичних країн, а в їх порівнянні має використовуватися контрастний підхід [2, с. 243–245].

Науково-практичне значення порівняльних досліджень як у минулому, так і на сучасному етапі полягає у можливості застосування його наукових результатів, які полягають у тому, що через вказівку на спільні та відмінні риси чітко визначаються якості тих чи інших історичних явищ права, розкриваються їх дійсні причини. Порівняння є важливим як у процесі дослідження різноманітних інститутів та нормативних актів національного законодавства, а також співвідношення національних та міжнародних правових документів, так і для визначення місця певної правової системи в світовому правовому просторі. Саме порівняльно-правовий аналіз зазначених проблем є одним з основних та дієвих способів визначення шляхів підвищення ефективності права та перспектив його розвитку в майбутньому [3, с. 248].

Отже, проблема модернізації порівняльно-правових досліджень є важливою та актуальною.

Теоретичні питання, пов'язані з проблематикою пізнання становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень, розроблялися у працях Р. Давида, В. Дудченко, М. Козюбри, В. Косовича, М. Костицького, В. Лемака, Д. Лук'янова, Л. Луць, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, П. Рабіновича, Ю. Тихомирова, В. Чиркіна та ін.

Разом із тим відкритим залишається питання модернізації сучасних компаративістських досліджень в юридичній науці України.

Метою статті є виклад сучасного стану та визначення напрямів модернізації порівняльно-правових досліджень в українській юридичній науці.

У рамках порівняльного правознавства, використовуючи його предметну та методологічну специфіку, завдяки визначенню взаємозумовленості праворозуміння та правової системи і відповідної правової сім'ї, є змога комплексно досліджувати плюралізм праворозуміння через виявлення унікального, особливого та загального, що притаманне праворозумінню певних правових систем, правових сімей та юридичної карти світу загалом як у діахронному, так й синхронному вимірі, що може визначатися як один із контекстів пізнання відповідних юридичних конструкцій [4, с. 301].

Порівняльно-правові дослідження покликані сприяти удосконаленню національної правової системи, виявленню позитивних та негативних рис та усуненню останніх. Нині для кожної держави особливо актуальним є питання створення свого якісного права. Для цього необхідно, зокрема, використовувати результати порівняльно-правових досліджень щодо елементів правової системи. Тому вкрай необхідним для порівняльного правознавства є вивчення права інших держав у зв'язку з численними міжнародними зв'язками, юридичними угодами, а також уніфікацією права [3, с. 250].

Сьогодення української держави є періодом кардинального реформування її правової системи, і зокрема правоохоронної системи. У цьому аспекті актуальності набувають знання про функціонування правоохоронних систем зарубіжних країн, їх порівняльно-правові дослідження та виявлення пози-

тивного досвіду з метою його запозичення за для якісного реформування вітчизняної правоохоронної системи та наукового забезпечення адаптаційних заходів, визначення відповідних типологій, формування теоретичних конструкцій (моделей) тощо. У зв'язку з чим особливого значення набуває можливість наукового осмислення такого явища як правоохоронна система в його комплексності і взаємодії з іншими соціальними системами, з урахуванням національних особливостей України, з тим, щоб проведені реформи призвели до очікуваного якісного результату [5, с. 29].

О. Тюріна зазначила, що потенційні предметно-методологічні можливості порівняльного правознавства можуть бути надзвичайно корисними для формування теорії правоохоронної системи як комплексу наукових знань, що має своєю метою пізнання та наукове забезпечення її організації та функціонування [5, с. 30].

Основним об'єктом – особливості національних правових систем, хоча до нього увійшли також інші типи правових систем. Цілі порівняння права як тоді, так і нині можна поділити на наукові, ціннісні та практичні, хоча нині вони більш конкретизовані. Питання про принципи формування загального вчення про право залишається дискусійним і має, як і протягом досліджуваного періоду, насамперед, дві відповіді – індуктивну і дедуктивну, що й визначає ставлення до ролі порівняльно-правових досліджень: для одних дослідників порівняльно-правовий підхід є провідним у формуванні теоретичного знання, для інших – спеціально-науковим методом, що не продукує теоретичних знань [1, с. 31].

Правова система є також основним предметом дослідження порівняльного правознавства, що вивчає її на основі теоретичних розробок. Правова система має чітко «реагувати» на всі трансформаційні процеси в суспільстві. Широке розуміння правової системи поряд із правом як системою норм містить у собі ряд інших компонентів правового життя суспільства. Аналіз їх дає змогу побачити такі сторони й аспекти правового розвитку, які не можуть бути розкриті шляхом аналізу одних лише норм права. Тут необхідні зведення різноманітних компонентів правової дійсності до трьох категорій: праворозуміння, правотворчості та правозастосування [6, с. 27–28].

О. Тихомиров зазначив, що для юридичної компаративістики необхідне таке поняття правової системи, яке може бути застосоване до вивчення не тільки різноманітних однопорядкових феноменів, але і різнопорядкових, що, наприклад, дозволяло б досліджувати правові реальності різних соціальних об'єднань. Якщо визначити національну правову систему або, більш точно, правову систему країни як основний рівень компаративістського правового порівняння, то поняття правової системи країни стає критерієм для визначення вищого або нижчого рівня об'єднання або соціуму [7, с. 160].

Застосовуючи поняття правової системи як моделі правової реальності, необхідно усвідомлювати, що

не всі реальності можуть відповідати вимогам системності, але при цьому можна виявити рівень розвиненості правової реальності, міру системності в ній. Це накладає певні обмеження на можливість застосування системного підходу до дослідження правової реальності, зумовлює кореляцію результатів системного підходу з результатами використання інших методів, наприклад, синергетичного, що дає змогу досліджувати правову реальність в аспекті її природи, що самоорганізовується, структурного, функціонального тощо [7, с. 161].

Участь України в європейській інтеграції неможлива без створення відповідних умов всередині її правової системи, насамперед, у сфері конституційного регулювання, які мали б забезпечувати відповідність положень законодавства, що втілюють вітчизняну юридичну доктрину, новітнім досягненням загальноєвропейського права, що потребує концентрації значних зусиль української сторони [8, с. 80].

Проте найбільшою складністю вирізняється перетворення тих положень українського законодавства, які виступають основою правової системи України, що вимагає кардинального перегляду конституційних цінностей. На жаль, це не знаходить належного відображення в працях вітчизняних учених. При цьому приділяє увагу на себе закріплення в українському законодавстві можливості впровадження правових моделей, що містяться не тільки в директивах і регламентах, але і в таких джерелах права ЄС, як його загальних принципах, вирішеннях Європейського суду і первинному праві, включаючи зміни, внесені ревізуючими договорами і актами недавнього розширення об'єднання [8, с. 79].

Під час порівняльного аналізу основних законів пострадянських держав фахівці зазначають закріплення більшістю конституцій (зокрема Конституцією України) як головного завдання забезпечення суверенітету держави. Це положення, пов'язане з особливостями формування правової системи України, потенційно конфліктує із тими нормами конституційного договору, які відображають суть процесу інтеграції. Йдеться про закріплення делегування повноважень Союзу державами-членами для досягнення поставлених цілей, координацію політик держав-учасниць, а також про затвердження примату Конституції і правових актів, прийнятих інститутами Союзу під час здійснення наданої йому компетенції над національним правом, необхідність вживання всіх можливих заходів державами-членами для забезпечення виконання зобов'язань, що випливають із Конституції й інших актів Союзу [8, с. 80].

Щодо порівняльно-правових аспектів системності в праві та деяких передумов успішних рецепцій правових продуктів права ЄС Д. Черновол зазначає, що в такому разі потрібен системний облік економічних, соціальних і політичних чинників, рівень правової культури і правових традицій, які можуть допускати чи ні функціонування окремих норм європейського права в сучасній правовій системі України. Важливо також від мікропорівняння на рівні паралельного зіставлення норм переходити до порівняння інсти-

тутів і правових систем у цілісному вигляді. Таке мікропорівняння процесу формування правових систем, їхніх джерел і соціальної основи є складнішим завданням, але тільки воно веде до створення цілісного уявлення про правову систему [9, с. 100].

Серед правових засобів, які утворюють правову систему, чільне місце посідає правове мислення професіоналів-правознавців, оскільки ця категорія розкриває внутрішнє буття професійної юридичної діяльності, фундаментом якої є праворозуміння – детермінанта формування правових сімей. Вивчення правового мислення у порівняльно-правових дослідженнях шляхом порівняння його проявів на правовій карті світу, дасть змогу у подальшому з'ясувати загальні, відмінні та специфічні ознаки правового мислення професіоналів-правознавців відповідної правової системи, правової як фундаментального чинника еволюції правових систем [10, с. 105–107].

У сучасному порівняльному правознавстві варто використовувати критично-правові дослідження. Критична функція порівняльного правознавства розглядається у різних аспектах: як толерантне ставлення до іноземного права, критика іноземного права, критика власного (національного) права і критика права загалом. Критично-правові дослідження базуються на функціональному порівнянні (йдеться про функціональну еквівалентність). За основу береться функція, виконувана тим чи іншим інститутом права, що дасть змогу порівняти й зрозуміти, чи є «іноземне» право кращим, ніж наше власне [11, с. 46].

З огляду на сучасні тенденції розвитку юридичної науки і порівняльного правознавства зокрема, у наукознавчому контексті воно може сприйматися як форма наддисциплінарної організації наукових досліджень, при цьому, маючи значний предметний (правова дійсність в її взаємозв'язках із соціальним середовищем та типологізована за правовими реальностями макросоціальних масивів) та методологічний потенціал, заснований на компаративному підході, порівняльне правознавство здатне впливати на формування нових напрямів наукових знань, які є об'єктивно потрібними для реалій державного та правового буття (а особливо – України) [5, с. 29].

Проведення порівняльно-правових досліджень чи аналізу не треба порівнювати зі звичайним застосуванням порівняльно-правового методу, яке лише вимагає виявлення загального, окремого й особливого в порівнюваних об'єктах без їх вивчення. Обов'язковою умовою процесу порівняння є врахування культурного феномена [11, с. 47].

Отже, критичний аналіз правового досвіду інших країн необхідний із погляду країн-реципієнтів у разі запозичення певних правових конструкцій. У сучасному українському суспільстві подекуди спостерігається тенденція некритичного сприйняття ідей демократії, правової держави, ліберальної держави. Позитивні й негативні аспекти правової діяльності «держави-донора» зазвичай сприймаються без належної уваги, оскільки йде сліпе копіювання без культурологічного та філософського осмислення [11, с. 48].

Критично-правові дослідження стали найбільш популярними в період постіндустріального суспільства, коли з'являються нові знання та нові швидкі досягнення цивілізації, що не беруть до уваги моральний аспект розвитку правових норм. Критичне порівняння розглядають як спробу оживити порівняльне правознавство. Сучасні компаративісти спробували виявити оптимальну правову систему, що характеризується найкращими правовими рішеннями проблем і конфліктів, що виникли в організованих суспільствах. Вони спираються на різні світоглядні підходи, від благородного гуманізму до простого інструменталізму; вони порівнюють право як філософи, історики, юристи, соціальні інженери, а деякі як і соціологи [11, с. 49].

Критичні правові дослідження і є предметом порівняльного дослідження. Внесок критичних правових досліджень у порівняльне право є предметом значного (міжнародного) інтересу, не лише у світлі помітної присутності цього напрямку в деяких провідних академічних інституціях США, а й з огляду на нагальну потребу в порівняльному праві як академічній дисципліні, необхідній для теоретичного переосмислення права і переорієнтації студента. Відношення між критичними правовими дослідженнями і порівняльним правом є також цікавим з інституціональної перспективи [12, с. 5].

Важливий внесок критичних правових досліджень у розвиток порівняльного права як через інституціоналізовану мережу досліджень, так і через попередні наукові суперечки, полягає не стільки у високому рівні їх теоретичної витонченості, яка може легко перетворитися на просте самовихваляння, скільки у систематичній і колективній спробі вивчення параметрів влади й теорії домінування та в послідовній проблематизації «темних сторін» емансипуючих і прогресивних програм [12, с. 30].

Важливою складовою частиною діяльності компаративістів, які належать до напрямку критичних правових досліджень, є дослідження структури і діяльності різних форм того, що вони називають правовою свідомістю. Представники напрямку критичних правових досліджень нині вивчають функціонування правової свідомості в зарубіжних правових системах і демонструють самокритику цих систем [12, с. 21–22].

Зв'язок між порівняльним правом і критичними правовими дослідженнями засвідчив свою продуктивність, а його потенціал є далеко не вичерпаним. Парадоксально, але зв'язок між більш традиційними компаративістами і критичними правовими дослідженнями може розглядатися як антигегемонічний побічний продукт сучасного гегемонічного становища американського права. Врешті-решт ядром мережі критичних правових досліджень є поширення порівняльного права завдяки впливовим науковим зіркам, чії праці користуються популярністю в усьому світі, оскільки працюють у престижних академічних центрах, як-от Гарвардська школа права та інші елітні інституції, які відтворюють академічну ієрархію. Завдяки їх впливу і престижу порівняльне

право, яке переважно перебувало у периферійному чи напівпериферійному контекстах, стає дуже популярним [12, с. 26].

Є. Ромінський, що як у західній, так і в українській історико-правовій науці домінують апріорно узагальнені концепти, такі, як нібито єдине феодальне право, що не впливають із реальних порівняльних досліджень. А останні якраз доводять, що у правовому розвитку країн Європи були принципові відмінності, що дають змогу говорити про них як про, умовно кажучи, самостійні правові мікрокосмоси. Тому історії права вкрай необхідно перейти до систематичних і фундаментальних порівняльних досліджень на основі інструментарію юридичної компаративістики [13, с. 110].

Як одноставно зазначають на основі досвіду західні викладачі, науковці та практики, відсутність у навчальних планах вищих юридичних закладів такої дисципліни, як порівняльне правознавство, є помітною та відчутною прогалиною, як тільки випускники цих установ приступають до виконання своїх професійних обов'язків, де потрібні такі знання. Стимулюючо-прогностична, інтелектуальна експансія порівняльного правознавства і справедливе визнання його ролі та потреби на такому високому щаблі розумової діяльності, як впровадження з освітньою метою в навчальні плани та програми юридичних навчальних закладів у провідних країнах світу, є особливою, знаковою рисою сучасної юридичної освіти [14, с. 26–27].

Критично-правові дослідження стали найбільш популярними в період постіндустріального суспільства, коли з'являються нові знання та нові швидкі досягнення цивілізації, що не беруть до уваги моральний аспект розвитку правових норм.

Критичне порівняння розглядають як спробу оживити порівняльне правознавство. Сучасні компаративісти спробували виявити оптимальну правову систему, що характеризується найкращими правовими рішеннями проблем і конфліктів, що виникли в організованих суспільствах. Вони спираються на різні світоглядні підходи, від благородного гуманізму до простого інструменталізму; вони порівнюють право як філософи, історики, юристи, соціальні інженери, а деякі і як соціологи [15, с. 49].

У сучасних порівняльно-правових дослідженнях домінує толерантний критичний аналіз правових норм та інститутів правових систем. Аналіз права у контексті порівняння може бути здійснений тільки тоді, коли ми спираємось на власну національну правосвідомість, відбираючи для запозичення ту чи іншу норму, що відображає національні цінності, соціальні потреби, моральний світогляд. Критична функція порівняльного правознавства спрямована на «етноцентричне право» – право, що дає змогу проникнути в «чуже», «іноземне», «екзотичне», усвідомлюючи свою національну ідентичність. Для аккультураційних процесів надзвичайно важливим є критично-правовий аналіз правових конструкцій, які запозичуються, але при цьому варто враховувати культурні, моральні, ментальні, етичні, онтологічні особливості соціуму [15, с. 50].

Таким чином, трансформація сучасної моделі порівняльно-правових досліджень у Україні має такі тенденції: 1) порівняльно-правовий аналіз права України з правом країн ЄС на загальному, галузевому та інституційному рівнях; 2) спрямованість за

результатами порівняльно-правових досліджень на модернізацію правової системи України; 3) дослідження взаємозв'язку порівнюваних правових систем із правосвідомістю населення та реальними правовідносинами і потребами правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кресін О.В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століття: компаративна концептуалізація: автореф. дис. ... док. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2017. 41 с.
2. Кресін О. Становлення та розвиток порівняльно-правових досліджень. Право України. 2014. № 5. С. 236–249.
3. Бигич О.Л. Порівняльний аналіз правових систем як один із шляхів розвитку національної правової системи. Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів. Міжнародна науково-практична конференція (Київ, 28–29 квітня 2004 р.). Збірник наукових праць. В 2 ч. / Редкол.: С.А. Єрохін, В.Ф. Погорілко, Я.М. Шевченко та ін. К.: Національна академія управління, 2004. Ч. 1. С. 246–251.
4. Тюріна О.В. Порівняльно-правовий контекст взаємозумовленості право розуміння та правової системи. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: збірник наукових праць / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.П. Тихого, М.М. Цимбалюка, І.С. Гриценка; упор. О.В. Кресін, І.М. Ситар. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 299–301.
5. Тюріна О. Деякі аспекти потенційних можливостей порівняльного правознавства. Сучасні проблеми порівняльного правознавства: зб. наук. праць / за ред. Ю.С. Шемшученка, Я.В. Лазура; упор.: О.В. Кресін, М.В. Савчин. Ужгород – Київ: Вид-во «Говерла», 2015. С. 28–30.
6. Бехруз Х. Правова система – центральна категорія порівняльного правознавства. Актуальні проблеми держави і права. 2003. № 21. С. 27–32.
7. Тихомиров О.Д. Поняття правової системи: компаративістський підхід. Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів. Міжнародна науково-практична конференція (Київ, 28–29 квітня 2004 р.). Збірник наукових праць. В 2 ч. / Редкол.: С.А. Єрохін, В.Ф. Погорілко, Я.М. Шевченко та ін. К.: Національна академія управління, 2004. Ч. 1. С. 158–163.
8. Олійник О.С. Інтеграція правової системи України. Актуальні проблеми держави і права. 2007. № 34. С. 78–81.
9. Черновол Д.А. Роль окремих правових механізмів інтеграції національного права України до системи права Європейського Союзу. Актуальні проблеми держави і права. 2007. № 34. С. 97–105.
10. Андрушко І.Я. Правове мислення як предмет порівняльно-правових досліджень. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: збірник наукових праць / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.П. Тихого, М.М. Цимбалюка, І.С. Гриценка; упор. О.В. Кресін, І.М. Ситар. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 104–107.
11. Ситар І.М. Предмет порівняльного правознавства (методологічний плюралізм). Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 3. С. 43–47.
12. Маттей У. Порівняльне право і критичні правові дослідження: Відкрита лекція / Пер. з англ. О.В. Ткаченка. За ред. О.В. Кресіна. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавництво «Логос», 2009. Серія науково-методичних видань «Академія порівняльного правознавства». Випуск 18. 32 с.
13. Кресін О. Порівняльне правознавство: історична ретроспектива і нові виклики. Вісник Національної академії правових наук України. 2015. № 4(83). С. 108–114.
14. Бисага Ю. Місце та роль порівняльного правознавства у системі підготовки конкурентоздатного правника / Ю. Бисага, Д. Белов. Сучасні проблеми порівняльного правознавства: зб. наук. праць / За ред. Ю.С. Шемшученка, Я.В. Лазура; упор.: О.В. Кресін, М.В. Савчин. Ужгород – Київ: Вид-во «Говерла», 2015. С. 24–28.
15. Ситар І. Критично-правові дослідження: акультураційний вимір. Сучасні проблеми порівняльного правознавства : зб. наук. праць / за ред. Ю.С. Шемшученка, Я.В. Лазура; упор.: О.В. Кресін, М.В. Савчин. Ужгород – Київ: Вид-во «Говерла», 2015. С. 47–50.